

AINGERU IRIGARAY-REN BIOGRAFIA

J. A. I.

Nafarroako Bidasoako Beran, Alzateko auzoan, 1899-III-lean sortu zen; tenore hartan aita, Fermin Irigaray Goizueta, euskal letretan «Larreko» izengoitiz ezagutua (Auritz 1869 - Iruñea 1949), bertako sendakina bait zen. Ama ere auriztarra zen, Felisa Irigaray Apat (Auritz 1869 - Iruñea 1956).

Laster familia Baztango Iruritarra pasa zen, aita bertako sendakina lonbratzearekin (han sendakintzaren —ebakuntza barne— bide berriak urratuko ditu; orobat euskal konzientzia eta euskarazko arloa landuko). Iruritan bere lau anaiak sortuko dira, Miguel (iru urteren buruan hilen zena), Luís Maria (lege-gizon egin zena eta Iruñean bizi dena), Jerónimo (apez, Elizondon bizi dena) eta Jesus (ameka urteetan Iruñean hilen zena).

Lehenbiziko eskolak Iruritako eskolategian ematen ditu; 1909 - 1915 urteetan, aldiz, Lekarotzko Ikastetxean batxilleratoa ikasten. Aitak etxean sortu giroa —haurrideen artean ere zabalduarazi zuena— eta Lekarotzko Ikastetxean zegoen garrantzizko talde ttipi baten itzala (A. Celestino Caparrosokoa «Arrigarai», A. Eusebio Etxalarkoa, eta beste; aitarekin artuemana eta adiskidantza zeukatenak) haren euskal kontzientziaren azi eta zutabe izanen dira.

1915ean aitak Iruñeko Hospital de Navarra eritegian, garai hartan Sto. Domingo karrikan zegoen, ebakuntza saileko lanpostua irabazten du eta familia Iruñera doa. (Zenbait urtez S. Saturnino 7-1.º ezk. etxean biziko dira; gero, 1924an, P. Caballero 11ra pasako dira). Haurtzaroa eta mutilzaroa, beraz, Iruritan eman zituen; horrengatik bere burua, gehien bat, baztandartzat zeukan. Tenore hartan Lekarotzko ikasketak bukatzearekin, 1915eko udazkenean, Zaragozara abiatzen da Sendakintza ikastera. Bertan 1915-16 eta 1916-17 ikastaroak eginen ditu. Urrengo lauak, 1917tik 1921era, aldiz, Barcelonan. Han beste euskal ikasleren giroan trabatuko da (C. Amat, L. Apraiz, Ezquieta, J. Garate, T. Irigoyen, etab.). Denboraldi hartan euskal literaturaren ezaguera sendotzen asiko da. Lapurtar klasikoen irakurtzeak atz sakona utziko dio betiko, bere literatur ixuriak eta aldekotasunak finkatuz; eta zaletasun hau bera lagunen artean ere zabaltzen saiatu zen. Laketu zen

Barcelonan eta beti oroituko da han eman urteetaz. 1921-22ko ikastaroa Zaragozan egin behar izan zuen berriz, 1921eko Uztailan soldadugora joan behar izan bait zuen, beharrik eta Iruñean, 1922eko Maiatza artio.

Doktor maillako ikasketak, praktika lanekin egin beharrekoak, Billboko Basurto Ospitalean egin zituen; 1922ko Maiatzatik 1923ko Urria artio. (Ikasketa hauei zegozkieten etsaminak, aldiz, Madrilleko Unibertsitatean). Hango lagun giroan Aldasoro, F. Belaustegigoitia, J. Garate —berriz—, T. Hernandorena, Lastera —Mañerukoa, antze-ederreko kritikalaria zena—, M. Usandizaga, J. Viar, besteak beste, adiskideen izan zituen. Denbora labur batez Arratiako Diman egon bide zen ordezkotza sendakin lana egiten. Bizkaian, sendakintza ikasketaz landa, iraunkor izanzen ziren adiskidantzetan trabatuko da, bai eta bertako euskararenganako zaletasun eta maitegoan ere.

Ondoren, zenbait espezializazioneko ikasketak egiten jardun zen. Parisen 1924ko udaberrian, ginecologiaz, eta Ekainetik Agorrila bitartean Alemaniako Freiburg-eko Dr. E. Lexer-en unibertsital ebakuntza eritegian, bai eta urologia eta roöntgenologian ere. Bietan, berriz ere, J. Garaterekin elkartu zen; Freiburg-en, gainerat, C. Becker, Fleury, J. Körbler, A. Romero eta beste zenbaitekin. Ordukotz, anglesez —beti izan zen anglozalea— eta frantsesez landa, alemaneraz ere aurreratu xamarra zabilen, Iruñean ikasten ibilia bait zen. Alemaniako egonaldia, hango jendea eta kultura beti izanzen ditu gozoan.

Iruñera itzultzearekin Udaletxeko Casa de Socorro delakoan sartzen da, bertako xapelgo-azterketan lehenbizikoa atera ondoren, 1924-IX-24an. 1927ko Maiatzatik goiti Beneficencia Municipal delakoaren bameko Asistencia Pública Domiciliaria sailera pasatu zen. Kontsulta pribatua ere ideki zuen (Av. Roncesvalles, 14-1.º) etabertan aita eta semea lanean jardun ziren.

Espezializazioneko ikasketekin segituz, 1927ko udan Parisen egon zen; besteren artean Dr. Marion-en urologiako zerbitzuan. Iruñean sendakin alorra zabaltzen joan zen. Tribunal Tutelar de Menores elkargoan. Dispensario de la Mutua de Accidentes delakoan, eta abar.

Solidaridad de Trabajadores Vascos - Eusko Langillen Alkartasunean ere borondatezko sendakin lana egiten zuen; 1932-III-10ean bertako elkartekide egin zen. Abertzale alderdiaren egintzetan ere ibili zen, mintzaldietan eta hala. Askatu berria zen Irlandan ere egon zen, harat joan abertzale talde batean.

Euskal kulturaren munduan, bestalde, gero eta sartzenago zoan. Iruñeko «Euskeraren Adiskideak» elkartekoa zen. Bertan Iruñeko euskararen aldeko jendeak zabiltzaten, hala nola: J. Agerre, B. Arbea, D. Beunza, J. M.ª Huarte, A. Damaso Intza-koa, J. Larrache, L. Oliver, P. Roch, M.ª Paz Ziganda, E. Zubiri «Manezaundi» eta beste. Denboraldi batez, 1933an, batzordekoa izan zen eta aita, Larreko, lehendakaria. Eusko Ikaskuntzan 1924an egin zen bazkide eta, zenbait urtez, «Euskeraren Adiskideak» elkartearen ordezkari gisa haren batzordean zen. Haren eginkizunetan parte artzen du. Kulturaren eragile haundi eta ospetsuenak ere ezagutzen ditu (R.

M.ª Azkue, A. Campion, G. Lacombe, G. Mugica, J. Urquijo eta abar); horietako batzurekin adiskidantza ere sortuko da. Etxean, bestalde, E. Zubiri «Manezaundi», J. Elizalde «Zerbitzari», Enbeita-tar Kepa eta halakoekin adiskidantza haundia zegoen.

Aldizkarietan idazten asten da: R.I.E.V., Gure Herria, Yakintza eta beste; Iruñeko «La Voz de Navarra» egunkari abertzalean ere noizbehinka idazten du. Zenbaitetan «Irular» izengoitia erabiltzen du (Irurita ondoko muno baten izena). Lehenbiziko idatz-lana 1926koa da. 1927an, J. Urquijo eta G. Lacomberekin batera, Holandako Den Haag irian ospatzera zoan filologiari buruzko biltzarrera Eusko Ikaskuntzak komisionatua izan zen. Izkuntzaren geografiari buruzko lehenbiziko iker-lanak egiten asten da, herriz herri ibiliz, datoak jasotzen, berriak altxatzen. Bide horietan denetan, bidenabar, liburu intresgarri frango jaso ahal izan zuen; urterekin euskal literaturaren liburutegi baliosa osatuko du. 1929an Euskaltzaindiko urgazlea lonbratua izan zen. (Aita, Larreko, bere aldetik, lehenbiziko izendapenak egin zireneko garaikoa zen, 1919koa; Nafarroaren izenean hauek izan ziren lonbratuak: T. Arburua, A. Celestino Caparrosokoa «Arrigarai», A. Eusebio Etxalarkoa, N. Ormaetxea eta F. Irigarai «Larreko»).

Urte haietan eta aipatu giroan Donostiara usu joan ohi zen. Besteak beste, bere emaztea izanen zena ezagutu zuen.

1933an Alemaniako Tübingen-eko Unibertsitateko «Romanisches Seminar» mintegiak irakurtzaile gisa joan zedin proposatu zion, baina ez zen joan. (Bere adiskide zen Alexander Tapia-Permena iruñseme olerkariari pasa zion proposamena). Seguraski aski lanpetua eta lotua izanez ez ziteken harat abia; sendakin gisa, literatur eta kultur egintzetan eta pertsonalki. Izan ere, 1933an berean Eusko Ikaskuntzaren Permanente batzordekoa lonbratua izan zen, Lizardiren utsaren betetzeko; eta 1934-XII-21ean, 1935-1939 eperako, elkarte bereko idazkari ordezkaria. Trabatua xamarra zegoen elkarte hartan, bai eta hango elkartekide eta laguntzaileekin ere (J. Miguel Barandiaran, G. Bähr, L. Eleizalde, J. Elorza, O. eta A. Apraiz, etab). Bestaldekik 1934-IX-19an M.ª Rosa Imaz Aranguren (Donostia, 1905-VIII-31; aita Ordiziakoa, ama Ilunberrikoa) emaztekiarekin ezkontzen da. Elizkizunak Lezoko elizan ospatu ziren. Bizitokia Iruñean finkatu zuten.

Lau seme alaba izan zituzten: Xabier, Juan Miguel, José Angel eta Maite.

Artean, 1936-39ko gerlarekin, denboraldi latzak asiko dira. Iruñeko giro its eta ertsian zailantza eta arriskua, besteak beste, euskal alorrean bermatu guztientzat gertatzen da. Giro hortan, asmentan eta zer gerta ere, Lapurdiko Sarara joatea deliberatzen du, bera bakarrik. Baina makurrago gerta zitekeelakoan, eta aita bitartekotzat ibiliz, Iruñerat itzul zedin gomendatzen zioten; hala zuen egin.

Dena den, 1937-V-18an Iruñeko Udalak bere sendakin kargutik lekutzen du, politikazko zioak zirela bide eta beste batzurekin batera. Mutuak ere, 1936-IX-10ean, «acuerdo de recriminarle» erabakia artu zuen, Iruñetik alde

egin zuenean Dispensarioko lana atenditu gabe utzi zuelakotz, nahiz eta ordezko bat utzia izan, naski...

Giroa gero eta zaillagoa, gero eta ertsiagoa Iruñean; beste norabait aldegitia pentsatzen asten da. Bidasoa amets, harat buruz abiatzen da, Ondarribiko sendakin lanpostua autan bait zeukan. Hori 1942an da. Zenbait ilabetez Iruñea eta Ondarribiaren artean ibiliko da. 1943an, azkenean, Ondarribian finkatuko da familia. Han kokatu eta gero, emeki emeki, Donostiara urbiltzen asten da; bereziki lanaren karietara. Urte pare baten ondoren familia Donostiara bizitzera pasako da.

Gerla ondoko urte zail haietan, halere, euskal kulturaren bideak loratzen asiko dira berriz ere; haiei lotua egonen da bera asmentatik. Etxean ere euskara eta kultur mailla mantendu ahal izan zituen. 1941ean R. M.ª Azkuek Euskaltzaindiaren berpiztea erdietsi zuen Bizkaiko Diputazioneko Kultur sailaren itzalean. Karia horretarat Nafarroaren izenean Eladio Esparza eta biak —ez zailtasunik gabe bere kasuan, zuen kondairarengatik— euskaltzain osoak lonbratuak izan ziren. 1941eko Apirila eta Maiatza zen. Ondoren, Euskaltzaindiaren eginkizunetan parte artuko du (literatur eta bertsolari xapelgoak, biltzarretan, mintzaldietan, eta hala). Idazten ere, berriz asten da idazten: Euskera, RSVAP elkartearen Boletina eta halako aldizkarietan. Schuchardt-en itzulpena egiten du. Hots, berriz ere euskararen alorrean, beste gisa batera, beste egoera batean —gerlak utzi atzak sakonak ziren eta—, buru belarri sartua.

1949-IX-3an aita hil zen, Iruñean. 1952-IX-27an, berriz, M.ª Rosa emaztea Donostian. Lau seme-alabekin alargun etxez aldatzen da, Donostian bertan, S. Esnaola 15era (lehendik kontsulta Esnaola 11n zeukan eta). Ondarribiko sendakin lana alde bat uzten du, 1953an. Urte haietan, bestalde, Iruñeko Udalak 1937-an fueratuak izateko artu erabakia deusezten du (1952-IX-27an). Nafarroako Diputazioneko ontzat artzen du deusezte hori (1953-XI-11n), baina lanean asi ahal izateko utsen bat gertatu beharra zen. Hori 1962an gertatuko da, eskolategiko sendakin gisa. Bitarte hortan, 1956-IX-5ean, ama Iruñean hil zen.

Hori dena dela-ta, bizitza Donostia eta Iruñearen artean ematen asten da. Iruñeko lan hortan 1968 urte artio egonen da. Donostiako Asegurotik, aldiz, 1969 urtean jubilatuko da. Halere, guttiago izanik ere sendakintza lanean oraindik urte parrasta batez segituko du.

Kultur bideetan, aipatu bezala, gero eta sartuago zegoen. 1953an Egan aldizkaria, RSVAP-eko Boletinarekin literatur saila, euskaraz bakarrik asten da argitaratzen. Asieratik zuzendarigoan dago A. Arrue eta L. Michelenarekin batera. Bertan artikulo aunitz ixuriko du, gehienak «Naas maas» izendatu zuen sailean. 1954-X-11n Gipuzkoako Diputazioneko «Vocal de la Junta Asesora de la Dirección del Seminario de Filología Vasca-Julio de Urquijo» lonbratu zuen. Mintegi hortara ikerlari, izkuntzalari eta halakoak urbildu ohi ziren; besteren artean: K. Bouda, N. Holmer, J. M.ª Lacarra, eta abar. Gipuzkoako Diputazioneko Artxibora ere joan ohi zen, F. Arocena artxiboko

zuzendaria zenean. Toki horietan euskararen aldeko giroa, literatur eta kultur mailla mantentzen ziren.

Nafarroan, bestaldetik, Principe de Viana aldizkarian ere idazten du noizean behin. 1957an Nafarroako Diputazionearen Institución Príncipe de Viana delakoan euskararen aldeko sail bat apailatzen da; asmentatik haren egintzetan parte artuko du eta lagunduko (literatur eta bertsolari xapelgoak —1960/66—, haur etsaminak eta halako beste), P. Díez de Ulzurrun iruñ seme sendakinak deiturik, berau bait zen saileko ordezkaria. Gisa berean, 1966an sortzen den euskarazko Principe de Viana aldizkaritxoan idatziko du. Orobat geroago Diputazioneak berak (M. J. Urmenetaren garaian beti ere) sortu *Fontes Linguae Vasconum* eta *Cuadernos de Etnología y Etnografía* navarras aldizkarietan. 1966an ere, P. Díez de Ulzurrun, J. E. Esparza, J. M.ª Satrustegi eta lauek *Diario de Navarra* egunkarian «Nafar izkuntzan arria» sortuko dute. Lehenbiziko urteetan orriaren antolaketa Díez de Ulzurrunek eramane du; 1977tik aintzina berak. Bertan, asieratik eta amabost egunero, idatziko du. Erdaraz ere argitaratzen du noizik behin egunkari berean, euskal gaietaz buruz beti ere. Aspaldi hartan gehienetan A. Apat Etchebame (amaren aldeko deiturak) izengoitia zerabilan.

Iruñean, bestalde, Nafarroako Artxibora maiz xamar joan ohi zen (F. Idoate laguna zuzendaria zen); beti ere agiri zaharretan euskararen testiguan-tzaren bila. Hunela euskararen izkuntzaren geografiaz eta kondairazko soziolinguistikaz idatziko du; asieratik bere ikerketa eta argitalpenetan gehien eta sakonen erabiliko dituen gaiak. Azken urteetan Archivo Diocesano delakora ere joan ohi zen, karia berarekin. Hain zuzen, argitara eman zituen azkeneko lanak (*Fontes Linguae Vasconum*, n.º 40, Julio-Dic. 1982) ikerketa hauen ondorenak ziren.

Izkuntzaren batasunaz aspaldi kezkatua zen; aski da bere idatz lanei behako bat ematea. Azkeneko urteetako egoalaz are kezkatuago zabilen. Batasunaren aldeko zen, baina kaltegarritzat jotzen zituen erabili iritzi-moldeak eta artu joerak; horrengatik sakabanatzeak eta alderdikeriak lehundu nahiz «erdiko bide» bat aldarrikatzen saiatu zen. Dena den, gero eta baztertuagoa aurkitzen zuen bere burua.

Euskararen beharakadaz arras kezkatua zen, betidanik. Nafarroakoa bereziki ondo ondotik ezagutu eta sofritzen zuen. Azkeneko urteetan, Julio Caro Baroja eta J. M.ª Sánchez Carrionekin batera, Nafarroako Diputazione-ko giroa otz eta eskasean euskararen aldeko zinezko plangintza baten beharra azaltzen ate joka ibili zen. Diputazionea itzartua gelditu zen; horren bamean, besteak beste, Sz. Carrionek eta biek eskolategietan erabiltzeko liburu berezi bat prestatu behar zuten. Berak egin zuen bere lana; gainerakoa oraindik ere aidean dago.

Eusko Ikaskuntzaren berpiztea biziki eragin zion auzia izan zen. Hortarako berpizte horren eragile nagusia izan zen Agustín Zumalabe zenarekin, eta J. M. Barandiaranekin batera, lan egin zuen. 1936ko azkeneko batzordekoa zenez, 1977tik goiti jatorrizko batzordekide iraunkorra izan zen. Eusko

Ikaskuntzak gerla aintzin izan ospe eta itzalaz oroitzapendua, egungo egunetan ere antzeko eginkizuna bete zezakeelakoan zegoen; bera behinik behin hala izan zedin jardun zen lanean. Bere aburuz oso beharrezkoa zen euskal kulturaren giro its eta larrian.

Gaingiroki bada ere, azkenik, beude aipaturik bere betidaniko jakin nahia, kultur mailla zabala, musika zaletasuna, bidaiatzeko oldarra, maitasunaren garra, liberal jitea; azken mementu artio bizirik mantendu zituenak.

1982ko Irailean bet betako garuneko zain-ixtripua gertatu zitzaion; ondoren afasia eta kordinaketaren galera ez osoarekin gelditu zen. Halere, bizi mailla dina mantendu zuen hil zen eguna artio, 1983ko Azaroaren 28a Donostian. Segidan Iruñerat eraman izan zen. Bertako hilherrian ehortzia izan zen, beraurrek aitarekin itz hauekin eginarazi familiaren hilobian: «Au da Irigaraitarren ilobia, Yainkoa baitan beude. 1934garren urtean. Oroit iltzeaz zuhur baduzu.»

BIOGRAFIA

Nace en Vera de Bidasoa (Navarra), B.º de Alzate, el 1-III-1899. Su padre, Fermin Irigaray Goizueta, conocido en las letras éuskaras por «Larreko», ejercía de médico en dicha localidad. Su madre, Felisa Irigaray Apat. Ambos naturales de Burguete (Navarra).

Hacia 1902 se traslada la familia a Irurita (Baztán, Navarra), al pasar a ser médico de dicha localidad su padre. Allí nacerán sus hermanos Miguel (fallecido a los tres años), Luis María, Jerónimo y Jesús (fallecido a los 11 años). Después de la escuela del pueblo estudió el bachillerato en el Colegio de Lekaroz. El ambiente creado por su padre en el hogar y el influjo de algunos capuchinos de Lekaroz (P. Celestino de Caparroso «Arrigarai», P. Eusebio de Echalar) van cimentando paulatinamente su amor al euskara y al País. En Baztán, pues, pasará toda su infancia y parte de su juventud.

En 1915 se traslada la familia a Pamplona, al ser nombrado su padre médico cirujano del Hospital de Navarra. Ese año comienza a estudiar la carrera de Medicina. Los dos primeros años en Zaragoza, los cuatro siguientes en Barcelona, donde trabó amistad con otros estudiantes vascos. En ese período fue desarrollando su conocimiento y cultivo de la lengua y cultura vascas. La lectura de los clásicos labortanos le influirá de manera indeleble, marcándole de por vida en su formación, tendencia y gustos literarios en el campo euskérico. El período denominado de doctorado, con prácticas, lo realiza en el Hospital Basurto de Bilbao, los años 1922 y 1923. Allí también trabará amistades que serán perdurables. Siempre guardará buen recuerdo de su estancia en Vizcaya.

Una vez finalizada la carrera de Medicina realiza algunos cursos de especialización. En la primavera de 1924, en París, y en el verano del mismo año en Friburgo (Alemania). Los recuerdos de su estancia en Alemania, su cultura, sus gentes, las amistades allí originadas, le acompañarán toda la vida.

De vuelta en Pamplona obtiene el puesto de médico de la Casa de Socorro, en otoño de 1924; a partir de 1927 trabajará en el Servicio de Asistencia Pública Domiciliaria de la Beneficencia Municipal. Ese mismo año proseguirá con estudios de especialización en París. En Pamplona, por otra parte, fue ampliando su ejercicio médico.

Participaba en actividades político-culturales del nacionalismo vasco, estando afiliado también en Solidaridad de Trabajadores Vascos, donde colaboraba como médico desinteresadamente.

Su dedicación al movimiento literario y cultural euskerista, por otra parte, era creciente. Miembro de la Sociedad «Euskeraren Adiskideak» de Pamplona, representaba a la misma en la Sociedad de Estudios Vascos, de la que era socio desde 1924. Participaba activamente en las tareas de esta última. Consecuentemente, entró en relación con las personas y entidades que promovían el mundo cultural vasco (Azkue, Campion, Elorza, Lacombe, Urquijo, etc.), manteniendo en algunos casos amistades duraderas. Comienza a colaborar en las revistas literarias RIEV, Gure Herria, Yakintza, etc., empujando, entre otras, la tarea de estudiar la geografía lingüística del euskara, sobre todo en Navarra. Es nombrado académico correspondiente de la Academia de la Lengua Vasca en 1929.

En ese contexto acude con frecuencia a San Sebastián. Así conoce a la que será su esposa.

En 1933 es invitado para un curso académico por la Universidad de Tübingen, pero tiene que renunciar, probablemente debido a sus ocupaciones profesionales, literarias y personales. En 1933 es nombrado miembro de la Junta Permanente de la Sociedad de Estudios Vascos y al año siguiente vicesecretario para el período 1935-1939. Por otra parte, el 19-IX-1934 contrae matrimonio con M.ª Rosa Imaz Aranguren. Fijan su residencia en Pamplona. Tendrán cuatro hijos: Javier, Juan Miguel, José Angel y Maite.

Con la guerra de 1936-39 comienza una época difícil. El peligro e incertidumbre se cierne, entre otros, sobre todos los implicados y significados en el campo político y cultural vasco. También sobre él. En 1937 es destituido de su cargo médico en la Beneficencia Municipal por motivos políticos. Ante los problemas y dificultades crecientes opta por trasladarse a otros lugares, a su Bidasoa natal, pues por escalafón podía optar al puesto de médico en Fuenterrabía. Es nombrado en 1942. Durante algunos meses alterna su estancia entre Fuenterrabía y Pamplona. Finalmente, en 1943, se instalada toda la familia en Fuenterrabía. Dos años más tarde lo hará en San Sebastián, donde también comenzará a ejercer.

A pesar del profundo descalabro producido por la guerra y las condiciones surgidas, vuelve paulatinamente a participar en el mundo cultural euskérico. Por de pronto, en el hogar lo consiguió mantener. En 1941, a instancias de R. M.ª Azkue, fue nombrado académico numerario por Navarra en la por aquel revivida Academia de la Lengua Vasca. Así, comenzara a participar en las diferentes actividades de la misma. Más tarde, en 1954, sera nombrado vocal

del Seminario Julio de Urquijo de la Diputación de Guipúzcoa. Participa activamente en el mismo y acude asiduamente al ambiente literario del archivo, dirigido por F. Arozena.

Su padre moría en Pamplona en 1949; su madre lo haría en 1956. Su mujer en 1952, en San Sebastián. A partir de entonces sólo ejercerá en San Sebastián.

En el mismo año de 1952 el Ayuntamiento de Pamplona acordó revocar el acuerdo de 1937 por el que fue destituido de su cargo. Hasta 1962 no pudo acceder a un puesto dentro de la Beneficiencia municipal. Comienza a repartir su estancia entre San Sebastián y Pamplona.

Paralelamente va creciendo su participación en el movimiento euskerista. Comparte desde sus inicios como publicación en euskara en 1953 la dirección de la revista «Egan», junto a Arrüe y Michelena, suplemento literario en euskara del Boletín de la RSVAP. En ella publicará asiduamente, en gran parte en la sección que denominó «Naas-maas». También publica en el mencionado Boletín, en «Príncipe de Viana» de Navarra y en las posteriores revistas creadas por la Diputación de Navarra. Participa en las tareas de la sección de fomento del vascuence de dicha Diputación, etc. En 1966 participa en la formación de una página euskérica quincenal en el Diario de Navarra, colaborando asiduamente en la misma y dirigiéndola él solo desde 1977. En esos años utiliza frecuentemente el pseudónimo A. Apat-Etchebarne.

En Pamplona frecuenta el Archivo de Navarra (que dirigía su amigo F. Idoate); siempre a la búsqueda de documentos referentes al vascuence. Ultimamente también acudía, con el mismo objetivo, al Archivo Diocesano de Pamplona. Precisamente los últimos artículos que escribió (Fontes Linguae Vasconum, n.º 40, 1982) eran producto de dichos estudios. Siempre sobre geografía lingüística y sociolingüística histórica del euskara, temas que habían sido los dominantes en su investigación y producción durante toda su vida.

Siempre le había preocupado la problemática de la unificación literaria del euskara; más, si cabe, en los últimos años. Considerando perjudiciales la forma y métodos adoptados, tratará de aunar criterios enconados y distanciados, de encontrar un «erdiko bide». De cualquier modo, se encontraba crecientemente incómodo en el clima imperante.

El retroceso del euskara le había afectado siempre profundamente; sobre todo en Navarra, fenómeno que había conocido y sufrido de cerca. En este sentido, los últimos años, ayudado sobre todo por Sz. Carrión, trabaja por conseguir un real y efectivo plan de protección y desarrollo de la lengua y cultura vascas en Navarra, en el seno de la Diputación.

Otra tarea a la que se dedicó en los últimos años fue la de colaborar en la nueva puesta en marcha de la Sociedad de Estudios Vascos, junto con el finado y «alma mater» de dicha revitalización Agustín Zumalabe, José Miguel Barandiarán, etc. Por ser uno de los supervivientes de la Junta vigente en 1936, fue miembro nato y vitalicio de la Junta Directiva de la renovada

Sociedad desde 1977. Consideraba y deseaba que la Sociedad de Estudios Vascos debía jugar un papel moderador y de prestigio en el crítico y sectarizado panorama cultural euskérico.

Mencionemos, nada más, otros aspectos de su vida como la curiosidad intelectual extendida a muchos campos, su afición a la música, a viajar, su mundo afectivo, su talante liberal, características que mantuvo vivas hasta el final de su vida.

En Septiembre de 1982 sufre un accidente vascular cerebral agudo que deja secuelas, aunque mantiene un nivel de vida físico y psíquico digno hasta el día de su fallecimiento en San Sebastián, el 28 de noviembre de 1983. El 30 fue enterrado en el panteón familiar del cementerio de Pamplona, panteón que él mismo, junto con su padre, había diseñado con la inscripción «Au da Irigaraitarren il-obia, Yainkoa baitan beude. 1934garren urtean. Oroit iltzeaz zuhur baduzu».